

Jelenlét

Egy lehetséges istentisztelet-definíció

■ HAFENSCHER KÁROLY

Evangelikus Hittudományi Egyetem
professor emeritus
E-mail: hafo@lutheran.hu

DOI: 10.61894/LP.2025.100.10.2

- A 20. század második felében új lendületet vett liturgikus szakirodalom számos istentisztelet-definíciót fogalmazott meg. Ezek közül különösen is fontos és meghatározó ez: „Az istentisztelet jelenlét.” Isten jelenléte a liturgiában, az ember jelenléte az Isten felé forduló rítusban központi mondanivalóvá vált. Az evangélikus teológia számára nemcsak az úrvacsora-tanítás központi magva Jézus valóságos jelenléte, hanem az egész istentisztelet lényege, hiszen annak mindkét fókusz (ige és úrvacsora) megjeleníti és számos alkotóelem, sőt a szakrális tér is hordozza az isteni jelenlétet.

Kulcsszavak: jelenlét / liturgia / kétfókuszú istentisztelet / megszentelt tér

Ráhangelés

A 20. század utolsó harmadában fellendülő liturgikai, majd egyre holisztikusabb látásmódot képviselő istentisztelet-teológiai kutatások, törekvések és reformok újabb meg újabb megközelítésben tárgyalták az alapkérdést: mi is valójában a keresztyén istentisztelet? Definíciók sora született. A *Lelkipásztor* című folyóiratban – ha ritkán is, de – fel-felbukkantak olyan tanulmányok és könyvismertetések, amelyek utaltak erre az útkereső és a teológiában nélkülözhetetlen újrafogalmazó folyamatra. Kiderült, hogy nem is olyan egyszerű definiálni az egyház legfontosabb életjelei közül e kiemeltnek a mibenlétét. Ezért ki-ki – vérmérséklete, teológiai alapállása, irányzata, tradíciója szerint – elkészítette a maga istentisztelet-definícióját, ami természetesen egy nagyobb leíró gondolatsor és magyarázat tézisszerű megfogalmazása volt.

Az evangélikus keresztyénnek szinte a tudatába égett a hamarosan ötszáz éves múlttra visszatekintő *Confessio Augustana* egyházfogalma,¹ amely kimondottan liturgikai, sőt istentisztelet-teológiai meghatározottságú:² „Az egyház pedig a szentek gyülekezete, amelyben az evangéliumot tisztán tanítják, és a szentségeket helyesen szolgáltatják ki.”³ Melancthon tehát, aki a reformáció irányához

¹ Reuss András az *Ágostai hitvallás* törzsszövegéhez fűzött magyarázatában megjegyzi: „Nincs tehát szó másik vagy új egyházról.” (KK 2: 24. o.). Ez a megfogalmazás tehát nem a megreformált egyházra, az evangélikus közösségre (felekezetre) vonatkozik, hanem az egész egyházra, egyetemes, tehát ökumenikus egyházfogalomnak tekinthető.

² Az *Ágostai hitvallás apológiája* alapján itt tudatosan nem külső szertartásokról, a szertartások végrehajtásáról van szó, amely az egyházat egyházzá tenné, hanem arról, hogy az istentisztelet középpontjában az evangélium, azaz maga Krisztus áll (vö. KK 3: 133–134. o.).

³ KK 2: 24. o. – „Est autem ecclesia congregatio sanctorum, in qua evangelium recte docetur et recte administrantur sacramenta.” A szöveg német verziója valamivel bővebb: „...welche ist die Versammlung aller Gläubigen, bei welchen das Evangelium rein gepredigt und die heiligen Sakramente dem Evangelium gemäß gereicht werden.” (BSELK 62.) A lényegretörő latin eredeti után a német szöveg a szentségnél az „evangéliumnak megfelelő” vagy „evangéliumi mérce szerinti” kiosztást írja.

tartozó teológusok és vezetők közmegegyezését tükröző szöveget megfogalmazta (REUSS 2008, 103. o.), az egész egyházzal – és nem csak a megreformáltról – szóló hitcikkben a kétfókuszú (*verbum et sacramentum*) istentiszteletet jelölte meg az egyház ismertetőjeleként és alapjaként. Ez már egy olyan istentisztelet-definíció, amely közös alapja lehet a kései, különböző oldalról közelítő definícióknak.

Istentisztelet-definíciók

A szinte burjánzásig meggazdagodott 20. század végi, 21. század eleji istentisztelet-teológiai irodalom számos liturgikus teológus pozícióját tisztázza és egyértelművé teszi. A megelőző korokban a liturgikai irodalom elsősorban történeti vagy deskriptív jellegű volt. A liturgiátörténeti művek bemutatták az egyház istentiszteletét a maga történeti fejlődésben, a születését jelentő bibliai koroktól kezdődően, ismertetve a fejlődésként vagy ugrásszerűen megjelent változásokat, személyhez vagy közösségekhez, netán külső tényezőkhöz kötött folyamatokat. A leíró jellegű liturgikai művek pedig egyfajta pillanatfelvételt készítve ismertették a liturgia menetét és tételeit, megmagyarázva azok értelmét, egyedi és összefüggésbeli jelentéseit.

A katolikus egyházban a liturgikus kutatások, pápai dokumentumok, majd a II. vatikáni zsinat elsoként megszülető liturgikus konstitúciója nyomán,⁴ az evangélikus egyházban pedig az újreformatori mozgalmak eszmélődése és a reformációtól örökölt, de sokféle negatív hatás következtében elvesztett liturgikus kincset kereső és visszaszerző reformok nyomán egyre több alapvető liturgiateológiai mű jelent meg, amelyek nemcsak a teológia tudományos életében hoztak döntő változást, hanem az egyház hitgyakorlatában is. A *lex credendi* – *lex orandi* liturgikus alapelv ismételten megvalósult: amit az egyház tanított, azt imádkozta, és amit az egyház imádkozott, az határozta meg a tanítását.

A jelen írás kereteit szétfeszítené, ha minden jelentős istentisztelet-teológus definícióit sorra vennénk. A feladat most az, hogy egy bizonyos oldalról közelítsünk, s ez pedig a „jelenlét” témája. Jól lehet számos istentisztelet-definíciót megismerve, sőt teológiai látásomba beépítve használok és tanítok, de a tanulmány című szolgálati definíció áll hozzám a legközelebb, mivel magába foglalja az istentisztelet lényegével kapcsolatos legfontosabbat, ugyanakkor gazdag jelentéstartalmával egyfajta konglomerátumot ad.

Az istentisztelet: jelenlét

Jézus evangéliumokban feljegyzett két ígérete meghatározza témánkat. A gyülekezetben való testvériségről szóló szakasz végén olvassuk: „*Ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben, ott vagyok én is.*” (Mt 18,20) „*Veletek vagyok minden napon a világ végezetéig*” (Mt 28,20) – a missziói parancs záró mondata. Erre a két ígéretre támaszkodva élte az induló kereszténység a maga hétköznapi és ünnepi életét, s erre a két ígéretre alapozva végezte a liturgiát. A Jézus-tanítványság élménye ugyanis mindennap lényege szerint ugyanazt kínálja: Jézus jelenlétét. A vele való életközösségben él a keresztény ember és közösség.

Amikor az istentisztelet lényegét a „jelenlét” szóval definiáljuk, akkor az egyház elsősorban Isten jelenlétéről beszél, mégpedig a valóságos jelenlétről (*praesentia realis*). Az európai protestantizmus Gerhard Tersteegen-től származó közkedvelt éneke az egész istentiszteletre érvényesen jelenti be:

⁴ A *Sacrosanctum Concilium* kezdetű zsinati konstitúció, amelyet 1963. december 4-én fogadott el a II. vatikáni zsinat.

„Gott ist gegenwärtig...” (EG 165).⁵ Magyar evangélikus fordításban: Itt van Isten köztünk. Ugyanakkor az ember és az emberi közösség jelenlétéről is szót kell ejteni, hiszen az isteni jelenlét az emberi közegben értelmezhető, és az ember csak Isten-relációban lel teljes életre.

A jelenlét témaköre ma aktuálisan kiegészül a digitális világ kulcsfogalmával a virtuális tér és az ahhoz kapcsolódó virtuális jelenlét kifejezésével. Csupán a látható, kézzel fogható, testi érzékszerekkel felismerhető találkozás, kommunikáció, párbeszéd, jeladás adhatja meg a jelenlét érzését és élményét, vagy mindez a virtuális térben is lehetséges? (Vö. HAFENSCHER 2025, 336. o.) A gyakorlati teológia és azon belül az istentisztelet-teológia új kutatási területe ez, amelynek eredményei nemcsak egy új élethelyzetről tanúskodnak, hanem teljesen szokatlan perspektívát is kínálnak.

Jelenlét: szavak külön és együtt

Ahhoz, hogy kellő módon értelmezhető legyen e tanulmány címben megadott fogalma, érdemes a szóösszetétel mindkét tagját megvizsgálni és értelmezni: *jelen* és *lét*.

- *Jelen*: időfogalom. Nem a múlt emlékeit s nem a jövő vízióját és vágyait jelzi, hanem a most valóságát. Ami megfigyelhető, az ebben az időben, sőt pillanatban figyelhető meg. A ma, amely a tegnap előzményével és a holnap reménységével az életteret adja. A bibliai gondolkodásban különös szerepe van. A most a kegyelem ideje, a lehetőség pillanata, az Istennel való találkozás és a hozzá való kötődés reális kínálata.
- *Lét*: valós élet. Szentírási értelemben Isten munkájának az eredménye. A *creatio ex nihilo* tanítása arról vall, hogy Isten a semmiből hívta életre (létre) a valamit, majd az élettelenből, a nem élőből az élő – a létezőt. János evangéliumának prologusa – visszautalva a teremtetéstörténet leírására – a teremtető Ige megtestesülése, azaz Jézus emberré létele után írja: „...minden általa lett, ami lett, és nélküle semmi sem lett, ami létrejött.” (Jn 1,3) A pusztaság lét mint anyagi kategória és az élő lét mint tapasztalati valóság.

A teremtetéskor Isten az egyetlen létező. Az egyetlen Létező önmagából ad. Ez a „kezdetben” az idő kezdetét is jelentette (1Móz 1,1; Jn 1,1), ahol ezáltal a múlt-jelen-jövő kategória is létrejön. Az Isten jelenléte egyszerre jelent helyet és időt. Ott és akkor „jelen” van az Isten. Az egyház tapasztalata kétezer esztendő óta, hogy ez az időben és térben való jelenlét megvalósul az istentiszteleten. Igéjében – ahogy megszólal – és a szentségben – ahogy önmagából táplál – ott van népével, gyermekeivel. Nem csak arra járt – a múltban. Nem csak ígéri, hogy majd eljön. Ekkor ott van. Jelenlét.

Az egyház istentiszteletének egészéről szól

Az istentisztelet dramaturgiájának is vannak csúcspontjai. Az ige és a szentség (*verbum et sacramentum*) ilyen csúcspontok. Mégis a liturgia (beleértve az igeliturgiát, a prédikációval együtt) teljes egészében és minden mozzanatában megtapasztalható Isten jelenléte. Az emlékezés bibliai értelemben megjelenítés. Az imádság a Mindenhatóval való beszélgetés. Az ének vagy reakció Isten szavára és cselekedetére, vagy imádság, amelyben a Szentlélek munkálkodik. A hitvallás részben a Szenthárom-

⁵ „Itt az Isten köztünk...” (EÉ 280)

ság művének összefoglaló megszólalása, részben pedig az ige ihlette vallomás. Az áldás az Isten útnak indító teremtménye szava. Mindezekben tehát megtapasztalható az Isten jelenléte. Lehet ehhez hasonlóan folytatni a konkrét bemutatást. A liturgikus elemek kapcsán erre a következőkben történik utalás.

Jelenlét – az igehirdetésben

Bár a keresztény teológia elsősorban az eucharisztikus liturgiával kapcsolatban foglalkozik a *prae-sentia realis* tanításával, valójában az igehirdetés lényegét meghatározandó sem kerülhetjük el ezt a fogalmat. Ha a prédikáció nem csupán írásmagyarázat, nem teológiai témák felett való elmélkedés, nem a hit gondolatait kifejtő szentbeszéd, hanem az Ige meghirdetése (HAFENSCHER 2022, 30–31. o.), akkor a prédikációban már nem az ember szólal meg, hanem embereket felhasználva maga az Isten. Ha csupán az „üzenetteológia” (*Botschaftstheologie*) gondolatvilágát vesszük át, akkor joggal mondható: Isten távol van, nincs itt, tehát üzen.⁶ Isten jelenléte abban nyilvánul meg, hogy szolgálai ajkán ő maga szólal meg. Jézus különleges ítélete, egyben hatalmas rizikóvállalása így hangzik: „*Aki titeket hallgat, engem hallgat!*” (Lk 10,16) A homiletika tudománya ezt a csodát próbálja megragadni, elemezni és leírni. Mára azonban világos állásponttá formálódott, hogy a prédikációban az úrvacsorához hasonló módon értelmezhető az isteni jelenlét, bár az egyes homiletikai irányzatok ezt a direkt és az indirekt megszólalás közti teljes skálán eltérően értelmezik.

Közel fél évszázados gyakorlati, majd elvi homiletikai tanulmányaim eredménye az egyértelmű felismerés: az igehirdető hangján és szövegével megszólal a jelen lévő Isten. A gyülekezet pedig nem kisebb igénnyel hallgatja az igehirdetést: Istent magát akarom hallani, hiszen jelen van, s meg akar szólalni emberei által. Az élő és ható ige pedig megérinti az embert úgy, hogy a személyes találkozás élményével indulhat haza az istentisztelet végeztével.

Jelenlét – az úrvacsorában

Dietrich Korsch szerint a jelenlét valójában jelenvalóvá tétel. Ez az idő struktúrájából adódik. Múlt és jövő határán akkor tudjuk megragadni a jelent, ha meg tudjuk jeleníteni a múltat (KORSCH 2005, 11. o.). A két kifejezés mellé – jelenlét és megjelenítés – azonban társuljon egy harmadik is, amely témánk szempontjából nem mellékes. Ez pedig Jézus önmegjelenítése. A híres, sőt elhíresült s egyben szakítást is jelentő marburgi kollokvium⁷ ezt a terminus technicust töltötte meg tartalommal, és foglalta magába az evangélikus istentisztelet úrvacsoratanát (SCHWARZ 2005, 19. o.).

⁶ A *Botschaftstheologie* lényege, hogy a Szentírás – különösen az Ószövetség – könyveit nem történeti forrásként vagy vallástörténeti dokumentumként kell elsődlegesen vizsgálni, hanem mint Isten üzenetét (*Botschaft*), amely az emberhez szól. Nem a „történeti tények” rekonstrukcióját tartja a legfontosabbnak, hanem az isteni üzenet aktualizálását. Képviselői: Gerhard von Rad, Claus Westermann, Walther Zimmerli. A vulgáris teológiai gyakorlat igehirdetői gyakran használják a fordulatot: ezt vagy azt üzeni az Isten. Aki jelen van, nem üzen.

⁷ A marburgi kollokvium (1529) a németországi és svájci német reformátorok között lezajlott beszélgetés volt Luther és Melancthon, másrészt Zwingli és Oecolampadius között. Tizenhárom hittételben meg tudtak egyezni, de az úrvacsorai tannál sem Luther, se Zwingli nem tágitott eredeti nézetitől. Itt hangzott el a híres mondat, amely a reformáció két ágára való szakadást jelentett: „Ihr habt einen anderen Geist.”

Az ökumenikus mozgalmak megjelenésével a keresztény teológia egyre inkább az eucharisztia-, illetve az úrvacsora-tanítás lényegére koncentrált. Evangélikus–katolikus viszonylatban többé nem Krisztusnak az úrvacsorában, eucharishtiában való valóságos jelenlétének kérdése választja el a két felekezetet, hanem a papi szolgálat („papi hivatal”) teológiája.⁸ Míg a református úrvacsora-tanítás ebben a kérdésben döntő eltérést mutat, addig az evangélikus teológia Krisztus valóságos jelenlétéről beszél, akkor is, ha a tradicionális katolikus teológia – Arisztotelészről és Aquinói Szent Tamástól örökölt – filozófiai megközelítését nem tudta elfogadni.

Luther – szerzetes lévén – nem távolodott el messzire az eredeti katolikus tantól, ezt tanításának szakszava is jelzi: a *consubstantiatio* értelmében ő azt tanította, hogy a szerezetési igék elhangzása-kor Krisztus valóságosan megjelenik az úrvacsorai ostyában és borban, méghozzá testileg. Nem lehet tudni, hogyan van jelen az Úr testileg, de ott van: alatta, felette vagy mellette.

Az *Ágostai hitvallás* úrvacsoráról szóló cikke így fogalmaz: „Az úrvacsoráról tanítják, hogy Krisztus teste és vére jelen van és kiosztják azoknak, akik élnek vele; és elutasítják azokat, akik másként tanítanak.” (KK 2: 26. o.)

A reformáció kezdetének ötszázadik évfordulójára kiadott *A szembenállástól a közösségig* című iratban a következőt olvassuk: Luther „... azt a meggyőződését hangoztatta, hogy Krisztus saját magát adja valóban jelen lévő teste és vére által. Nem a hit teszi Krisztust jelen lévővé: Krisztus maga adja magát, testét és vérét az azt vevőknek, akár hisznek benne, akár nem. Luther szembenállása a korabeli tanítással tehát nem arra vonatkozott, hogy megtagadta volna Jézus Krisztus valóságos jelenlétét, hanem inkább az úrvacsorában végbemenő »csere« megértése foglalkoztatta.” (REUSS–GÖRFÖL 2021, 634. o.)

Az irat a következő pontjában folytatja a jelenléttel kapcsolatok tanítás kifejtését: „A IV. Lateráni zsinat (1215) a *transsubstantiare* kifejezést használta, amely a szubsztancia (lényeg) és az egyes akcendenciák (járlékok) megkülönböztetésére utal. Noha Luther is elképzelhetőnek tartotta, hogy ez legyen az úrvacsorában történő esemény magyarázata, számára nem volt világos, hogy ez a filozófiai megközelítés hogyan vonatkozhat minden keresztényre. Mindenesetre Luther kiemelten hangsúlyozta Krisztus valóságos jelenlétét a szentségben.” (Uo. 635. o.) Luther ebben az értelemben nem a jelenlét „hogyanját” magyarázta, hanem a tényt nyugtázta, s indoklásként csupán a Krisztus szavára való hagyatkozást használta: Krisztus szava ígéri és valószínűsíti meg a jelenlétet.

Notger SLENCZKA szerint a valóságos jelenlét kiindulópontja a bibliai szerzési ige, amely szó szerint veendő. Ugyanakkor ez a mondat nem a reálprezenciáról szól, hanem az identifikációról (2005, 82. o.). Így idézi Luthert az egyház babiloni fogságáról szóló iratból: „Bizony, ha nem foghatom fel, milyen módon lehet a kenyér Krisztus teste, foglyul adom értelmemet a Krisztus iránt való engedelmességnek (2Kor 10,5), és megmaradva egyszerűen és tisztán az ő igéinél, hiszem erősen, hogy nem csupán jelen van Krisztus teste a kenyérben, hanem hogy a kenyér Krisztus teste.” (LVM 2: 259. o.)

Jelenlét – a liturgikus elemekben

Újabb tanulmányt lehetne írni, ha részleteznénk az egyes liturgikus elemek elemzését a jelenlét szempontjából. Minden egyes liturgikus tételben – mivel azok ige-hordozók, és bennük realizálódik az Is-

⁸ Ezért a katolikus–evangélikus dialógus (a Vatikán és a Lutheránus Világszövetség szintjén) elsősorban a papi szolgálattal kapcsolatos kérdésekben tárgyal, és keresi a közös utat.

tennel való találkozás, kapcsolat és kommunikáció – kimutatható, miként hordozzák Isten köztünk való létét és jelenítik meg Istent magát. A Kyrie Krisztus-imádatában, amelyre az ember önmagától képtelen lenne, de Isten jelenlétében mégis megszólal. A Gloria dicsőítésében, ahol nemcsak az első betlehemi *cantus angelicus* csendül fel, hanem az Isten országának adoratív létformája. A Credóban, ahol Isten nagy tetteire emlékezünk a *commemoratio* értelmében. A Sanctus nem jöhetett volna létre, ha az ézsaiási szakasz nem csodálkozik rá a mindenkor – a jelenben is, itt is – szent Istenre. Az Agnus Dei önfeláldozó Krisztusát megéneklő communiós rész csupán emlék maradna, ha Krisztus nem hozná közel hozzánk s tenné valósággá a megváltás művét. S mindezen ordináriumtételek közt nem szóltunk a propriumok soráról. A liturgia minden elemében megtapasztaljuk Urunk jelenlétét.

Jelenlét – a templomban mint szakrális épületben

Ken Follett méltán bestselleré váló könyve, *A katedrális* bemutatja, milyen gonddal és izgalmakkal épül a 12. századi Angliában egy katedrális, hogy a végén az Istennel való találkozás színhelyévé váljék. Örök izgalmas kérdés, mennyiben különbözik egy – ugyanúgy emberek keze által – épített istenháza az ember lakóházától. Mit jelent az érte való küzdelem és mit jelent a felszentelés, azaz az Istennek való elkülönítés?

Az emberiség történelmét végigkísérte a szakrális tér keresése, megteremtése, használata. A szent hely a szabad téren, a természet alkotta környezetben, az ember alkotta épületekben sokféle módon mutatta meg azt, amit SCHNELLER István így fogalmaz: „A szent vallásonként és kultúrkörönként eltérő módon nyilvánult meg, azonban közös tulajdonsága, hogy valamiképpen az evilágiból kihalásított, attól elkülönített helyet, időt vagy tárgyat jelent, amelynek révén a transzcendens betör az evilágba, és ahol a világ felnyílik a transzcendensre.” (2019, 25. o.)

A protestantizmus tradicionális álláspontja, hogy a templom önmagában nem szent hely. Nem a felszentelt téglák és építőelemek teszik szentté, hanem a benne megszólaló és az emberrel találkozni kívánó Isten. Az isteni jelenlét azonban nem múlik el nyomtalanul, de igaz ez az emberi jelenlétre is. Történelmi időkét megélt épületek és újonnan épült istenházak tanúskodnak arról a sok találkozásról, amit a Mindenható és a népe átélt, és arról a sok örömről és bánatról, könnyről és nevetésről, születésről és gyászról (s a közte lezajlott időről), amiről a falak tanúskodnak. Ezért az a tapasztalat – hívő ember és turista számára egyaránt –, hogy ha belépünk egy templomba, az épületnek különleges atmoszférája, szakrális kisugárzása van. Elgondolkodtató, hogy ez még akkor is igaz, ha egy rossz állapotú épületről, netán egy templomromról beszélünk (RATZMANN 2018, 20. o.).

Michael Meyer-Blanck az istentisztelet-teológiát összefoglaló alapművében Luther álláspontjával azonosul a templom szent voltát illetően, hiszen az ott megszólaló (tehát jelen lévő) Isten teszi szentté: „A protestáns nézet szerint a szent – Isten szentségével való találkozásként értelmezve – nem tárgyakban, hanem Krisztussal való állandóan kialakuló kapcsolatban található. Luther hangsúlyozta, hogy nem a művészet és a templom tere mint olyan szent, hanem Isten Igéje az igazi szentély, amely mindent szentté tesz, amit megérint.” (MEYER-BLANCK 2011, 364. o.) Matthias WÜTTRICH pedig a templomteret az evangélium terének nevezi, az evangélium pedig az Úr jelenlétének színtere (2020, 173. o.). Ugyanezt képviseli Tobias FRITSCHÉ is, kiegészítve a jelenlévők kommunikációjának eseménnyel (2020, 174. o.).

Jelenlét – a szimbólumokban

Mindeddig az istentisztelet kulcsfogalmával, az Isten jelenlétével foglalkoztunk. Ahhoz, hogy ezt a jelenlétet felfogja a hívő ember és az egyház népe, olykor szükség van jelképekre, amelyek tömörítik és megmutatják azt a mondanivalót, amelyet verbálisan nem vagy csupán nagy nehézségek árán tudunk kifejezni. A jelképhasználat végigkíséri a vallástörténetet s benne a kereszténység útját is. Szimbólumok állnak az ember segítségére, hogy megsejtse a felfoghatatlan titkok lényegét, ráérezzen a jelen lévő Isten áldásaira, s a képek nyelvén vagy elvont fogalmakkal kifejezhesse Isten utáni vágyát, hitbeli tapasztalatát és a Mindenható közelségét.

Emberi jelenlét

Végezetül – csak jelzésértékkel – ki kell térni az Isten jelenlétében *jelen lévő* emberre, annak jelenlétére. Itt egyszerre beszélhetünk közösségi jelenlétről, amelynél fontos az ember társas lény volta és az egyház összegyülekezése és együttléte; ugyanakkor érdemes végiggondolni, hogy a személyes jelenlét – egyénileg és a közösség konstitutív tagjaként – mitől lesz valóságos jelenlét, ahol az ember a maga holisztikus voltában ténylegesen jelen van: szellemével, lelkével, fizikai valójában.

Zárógondolat

A liturgia a maga egészében kóstoló és részesedés az Isten országából. Minden istentisztelet részese és betekintés az örök liturgiába, amely Isten idő nélküli jelenlétében zajlik. A keresztény tanítás a végső valóságról ezt mutatja be. Ezzel az eszkatologikus távlattal veszünk részt minden istentiszteleten, hogy már itt megízleljük Isten jelenlétének élményét, sok-sok áldását.

Presence

A Possible Definition of Worship

- **In the second half of the 20th century, liturgical scholarship gained new momentum and formulated numerous definitions of worship. Among these, one stands out as particularly significant and formative: “worship is presence.” The presence of God in the liturgy and the presence of the human being in the ritual directed toward God have become central themes. For Lutheran theology, the real presence of Jesus is not only the core of the doctrine of the Eucharist but also the essence of worship as a whole – since both focal points of worship (Word and Sacrament) manifest it, and numerous elements, including the sacred space itself, convey divine presence.**

Keywords: presence / liturgy / dual-focus worship / sacred space

Bibliográfia

Rövidítések

- BSELK = Dingel, Irene (szerk.): *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2014.
- EÉ = *Evangélikus énekeskönyv. A Magyarországi Evangélikus Egyház énekeskönyve*. Luther Kiadó, Budapest, 2012.
- EG = *Evangelisches Gesangbuch. Ausgabe für die Evangelische Landeskirche Anhalts, die Evangelische Kirche Berlin-Brandenburg-schlesische Oberlausitz, die Evangelische Kirche der Kirchenprovinz Sachsen*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2018.
- KK = Reuss András (szerk.): *Konkordiakönyv. A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai*. 1–5. köt. Luther Kiadó, Budapest, 2015–2021.
- LVM = CSEPREGI Zoltán et al. (szerk.): *Luther válogatott művei*. 2–9. köt. Luther Kiadó, Budapest, 2011–2024.

Szakirodalom

- ARNOLD, Jochen 2004. *Theologie des Gottesdienstes. Eine Verhältnisbestimmung von Liturgie und Dogmatik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- BIERITZ, Karl-Heinrich 2004. *Liturgik*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. <https://doi.org/10.1515/9783110914924>
- CLAUSEN, Matthias 2020. Das Evangelium mit Worte kommunizieren. In: HEMPELMANN et al. 2020, 77–88. o. <https://doi.org/10.13109/9783666702778.77>
- DEEG, Alexander – PLÜSS, David 2021. *Liturgik*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh. (Lehrbuch Praktische Theologie 5.) <https://doi.org/10.14315/9783641195496>
- FEHÉRVÁRY Jákó 2020. *Hogy szívünk megegyezzék szavunkkal. Szempontok egy élhető liturgiához*. Bencés Kiadó, Pannonhalma.
- FREMOR, Gotthard – SCHÄFER, Gerhard K. – SCHROETER-WITKE, Harald – WOLF-WITHÖFT, Susanne (szerk.) 2007. *Gottesdienst-Orte. Handbuch Liturgische Topologie*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- FRITSCHÉ, Tobias 2020. Der Raum des Evangeliums: Zu den Voraussetzungen einer raumtheoretischen Erfassung der Kommunikation des Evangeliums. In: HEMPELMANN et al. 2020, 174–182. o. <https://doi.org/10.13109/9783666702778.174>
- GROSSHANS, Hans-Peter – KRÜGER, Dominik Malte 2009. *In der Gegenwart Gottes. Beiträge zur Theologie des Gottesdienstes*. Edition Chrismon – Hansisches Druck- und Verlagshaus, Frankfurt am Main.
- GRÖZINGER, Albrecht 1991. *Die Sprache des Menschen. Ein Handbuch. Grundwissen für Theologinnen und Theologen*. Christian Kaiser Verlag, München.
- HAFENSCHER Károly 2022. *Beszélő Isten. Disciplina et ars predicandi*. Budapest. (Istentisztelet-teológia 4.)
- HAFENSCHER Károly 2025. Istentisztelet 2.0. A jelenlét kérdése és való(di)sága és a virtuális istentisztelet. *Lelkipásztor*, 100. évf. 6. sz. 334–342. o. <https://doi.org/10.61894/LP.2025.100.6.3>
- HEMPELMANN, Heinzpeter – SCHLIESSER, Benjamin – SCHUBERT, Corinna – TODJERAS, Patrick – WEIMER, Markus (szerk.) 2020. *Handbuch Milieusensible Kommunikation des Evangeliums*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. <https://doi.org/10.13109/9783666702778>
- KERNER, Hanns (szerk.) 2008. *Zwischen Heiligem Drama und Event. Auf dem Weg zu einer zukunftsfähigen Agenda*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- KORSCH, Dietrich (szerk.) 2005. *Die Gegenwart Jesu Christi im Abendmahl*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- KRANEMANN, Benedikt – RASCHZOK, Klaus (szerk.) 2010. *Gottesdienst als Feld theologischer Wissenschaft im 20. Jahrhundert. Deutschsprachige Liturgiewissenschaft in Einzelporträts*. 1–2. köt. Aschendorff Verlag, Münster.

- KUTZNER, Hans-Jürgen 2007. *Liturgie als Performance? Überlegungen zu einer künstlerischen Annäherung*. LIT Verlag, Berlin.
- MEYER-BLANCK, Michael (szerk.) 2021. *Handbuch Homiletische Rhetorik*. Walter de Gruyter, Berlin–Boston. <https://doi.org/10.1515/9783110352368>
- MEYER-BLANCK, Michael 2011. *Gottesdienstlehre*. Mohr Siebeck, Tübingen.
- MILDENBERGER, Irene – RASCHZOK, Klaus – RATZMANN, Wolfgang (szerk.) 2010. *Gottesdienst und Dramaturgie, Liturgiewissenschaft und Theaterwissenschaft im Gespräch*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- PIENNISCH, Markus 2015. *Kommunikation und Gottesdienst*. SCM Hänssler, Holzgerlingen.
- RATZMANN, Wolfgang 2010. *Gott ist gegenwärtig. Aufsätze zum Gottesdienst*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- RATZMANN, Wolfgang 2018. Verdichtete Gottespräsenz – auch in einer Ruine? Ein ungewöhnlicher Kirchenraum. In: Peter Bubmann – Alexander Deeg (szerk.): *Der Sonntagsgottesdienst. Ein Gang durch die Liturgie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 16–23. o. <https://doi.org/10.13109/9783666570629.16>
- REUSS András – GÖRFÖL Tibor (szerk.) 2021. *Úton az egység felé. A római katolikus–evangélikus párbeszéd dokumentumai. 1972–2013*. Luther Kiadó – Vigilia Kiadó, Budapest.
- ROTH, Ursula 2008. Drama Gottesdienst. Anmerkungen zum gottesdienststheoretischen Rekurs auf den Dramenbegriff. In: Hanns Kerner (szerk.): *Zwischen Heiligem Drama und Event. Auf dem Weg zu einer zukunfts-fähigen Agenda*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig. 115–130. o.
- SCHNELLER István 2019. *Modern szakrális épületek*. Typotex Kiadó, Budapest.
- SCHWARZ, Reinhard 2005. Selbstvergegenwärtigung Christi. Der Hintergrund in Luthers Abendmahlsverständnis. In: Dietrich Korsch (szerk.): *Die Gegenwart Jesu Christi im Abendmahl*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig. 19–51. o.
- SCHWEIER, Stefan – STADELMANN, Helge – BARTOLOMÄ, Philipp (szerk.) 2024. *Praktische Theologie. Ein Grundriss für Studium und Gemeinde*. Brunnen Verlag, Gießen.
- SLENCZKA, Notger 2005. Neubestimmte Wirklichkeit. Zum systematische Zentrum der Lehre Luther von der Gegenwart Christi unter Brot und Wein. In: Dietrich Korsch (szerk.): *Die Gegenwart Jesu Christi im Abendmahl*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig. 79–98. o.
- VOLP, Rainer 1982. *Zeichen. Semiotik in Theologie und Gottesdienst*. Christian Kaiser Verlag, Grünewald.
- WICK, Peter 2002. *Die urchristlichen Gottesdienste. Entstehung und Entwicklung im Rahmen der frühjüdischen Tempel-, Synagogen- und Hausfrömmigkeit*. Kohlhammer Verlag, Stuttgart–Berlin–Köln.
- WÜTRICH, Matthias D. 2020. Der Raum des Evangeliums. Zu den Voraussetzungen einer raumtheoretischen Erfassung der Kommunikation des Evangeliums. In: HEMPELMANN et al. 2020, 162–173. o. <https://doi.org/10.13109/9783666702778.162>